www.etnolog.org.ua

УДК 685.34:39(=161.2)

СУШКО ВАЛЕНТИНА
кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв

SUSHKO VALENTYNA
a Ph.D. in History, an associate professor at the Theory and History of Arts Department of Kharkiv State Academy of Design and Arts

Бібліографічний опис:
Сушко, В. (2019) Взуття в українській традиційній культурі. *Народна творчість та етнологія*, 4 (380), 48–55

Sushko, V. (2019) Footwear in Ukrainian Traditional Culture. *Narodna tvorchist ta etnolohiya* [*Folk Art and Ethnology*], 4 (380), 48–55

ВЗУТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

Анотація / Abstract

Взуття є важливою складовою костюма. Однак можлива відсутність його в костюмі спричинила відповідне ставлення до взуття, яке склалося і в народній культурі, і у вітчизняній науці.

Підставою для написання статті стали колекції взуття музеїв України, пам'ятки образотворчого мистецтва та фото- й кіноматеріали. Дослідження обраної тематики в українській етнології велося за двома напрямами: у рамках студій ремісництва та вивчення національного костюма.

Взуття можна розподілити на таке, що захищає лише підошву («босоніжки»); таке, що прикриває ступню («постоли», «лапті», «чуні»); таке, що прикриває ступню та ногу до коліна («черевики», «кóти», «чобітки» та «чоботи», «ботинки», «ботильони», «бурки»); таке, що закриває ступню та ногу вище коліна («чоботи»).

Шевство не сприймалося як сакральне ремесло, однак було значущим; і це значення спричинилося до «оспівування» чоботарства та його витворів, а дорожнеча взуття зумовила використання його як атрибута сімейної обрядовості українців та соціального маркера. У поховальній обрядовості воно відіграє певну світоглядну роль.

Взуття змінювалося відповідно до естетичних смаків та матеріального стану населення, особливо під час воєн. Тому впродовж XX ст. відбувалися оказіональні повернення до архаїчніших його форм.

Взуття, окрім суто функціонального значення, є знаком статусності, характерною рисою станової належності людини. Взуття виконувало роль соціального маркера, підкреслюючи соціальний стан власника.

Ставлення громади до шевського ремесла та особи шевця визначалося необхідністю задовольняти потреби населення у взутті: не маючи статусу «знаючої» людини, чоботар сприймався поважною, заможною особою.

Ключові слова: українська традиційна культура, обрядовість, світогляд, костюм, взуття, чоботи, черевики.

Shoes are an important part of the costume. However, the possibility of absence in the suit has led to the attitude to the footwear, which developed in folk culture, as well as in Ukrainian science.

The collection of footwear of museums of Ukraine [1; 11; 20; 24], the memorials of fine art [25], photo and cinema materials [21] have become the reason for article writing. The research of the theme chosen by us in Ukrainian ethnology has been conducted in two directions: within the framework of crafts and studies of national costume.

www.etnolog.org.ua

Shoes can be divided into: one that protects only the sole (sandals); the one that covers the foot; one that covers the foot and foot to the knee (shoes and boot); such that closes the foot and foot above the knee (*boots*).

Bootstrap has not been perceived as a sacred craft, but it is significant, and this value contributes to the glorification of booty and its creations, and the high cost of shoes has led to its use as an attribute of the Ukrainians family ritual as a social marker. In funeral rituals it plays a world-view role.

Shoes have been changed according to the aesthetic tastes and material conditions of the population, especially during wars, therefore during the XX century occasional return to more archaic forms have taken place.

Footwear, besides a purely functional value, is a sign of status, a characteristic feature of the person status. Shoes are considered as a social marker, emphasizing – proving – social status of the owner.

The attitude of the community to the craft and the shoemaker has been determined by the necessity to satisfy the needs of the population in the shoes: not having the status of *knowing* man, the boot is perceived as a typical feature of a respectable, wealthy person.

Keywords: Ukrainian traditional culture, ritual, world-view, costume, footwear, high boots, shoes.

Взуття є важливою складовою костюма: функціональною та знаковою, яка довершує створення загального образу, яскраво та точно характеризує власника. Однак саме допоміжний характер, можливість відсутності в костюмі й спричинили відповідне ставлення до взуття, яке склалося і в народній культурі, і навіть у вітчизняній науці.

Важливу роль у накопиченні фактографічних даних зіграло українське етнографічне музейництво, яке з XIX ст. – з часу створення перших університетських музеїв – поставило за мету збір колекцій народного костюма, зокрема взуття. Музеї наукових товариств, земських установ, що постали згодом, також робили свою справу. Як результат маємо нині достатньо показові колекції, найдавніші зразки яких відносяться до XVIII ст. [1; 11; 20; 24]. Неоціненними є зображувальні джерела: пам'ятки образотворчого мистецтва [25] та фото- й кіноматеріали [21].

Дослідження обраної нами тематики в українській етнології велося за двома напрямами: у рамках студій ремісництва та вивчення національного костюма. Роботи науковців кінця XIX – початку XX ст. вирізняються енциклопедичністю та комплексним характером: тодішні вчені подавали будь-яке явище в динаміці, інтерпретуючи його в широкому культурному контексті. Вони також активно займалися музейним колекціонуванням.

Серед досліджень чоботарства як заняття особливе значення мають статистичні документи [16], які містять аналітичні дані щодо розвитку ремесла, занятості майстрів; готової продукції та економічної ефективності шевства. Вивчення чоботарства як ремесла відбувалося впродовж усього розвитку українського етнології. І хоча не можна сказати, що надто багато науковців займалися цією тематикою, проте й браку дослідників не було: серед них слід назвати Д. Багалія [2], В. Білецьку [3], Г. Горинь [8], М. Маслова [12]. Зібраний та узагальнений науковцями фактичний матеріал дозволяє оцінити загальні масштаби й динаміку розвитку кустарного шкіряно-взуттєвого промислу в Україні.

Суттєвим внеском у процес пізнання традиційного народного вбрання та однієї з його важливих складових – взуття – стали праці вчених кінця XIX – початку XX ст.: видатного українського етнолога й антрополога Хв. Вовка [5], академіка ВУАН М. Сумцова [18], наукова прискіпливість та уважність до найдрібніших деталей народного життя яких досі є прикладом для сучасних пошуковців.

Упродовж XX – на початку XXI ст. вивчення традиційного народного костюма набуває особливої популярності: у монографічних і комплексних дослідженнях О. Воропай [6], К. Матейко [13], Т. Ніколаєва [15], З. Васіна [4], Н. Камінська [10] та інші автори розкривають питання форми, матеріалів, техніки виготовлення та регіональної специфіки національного взуття.

У наш час відбувається піднесення студій історико-етнографічних регіонів України,

www.etnolog.org.ua

автори яких торкаються питань ремісництва та інших, дотичних до теми нашого дослідження [1; 7; 11; 14; 17; 20 та ін.].

Тож, на нашу думку, досліджуючи економічні чинники та описуючи речовий матеріал, наші попередники оминули увагою світоглядні уявлення та вірування щодо функціонування взуття в побуті та обрядовості, а також соціальний статус шевців, розкрити які є метою нашої розвідки.

Українське прислів'я каже: «Видно пана по халявах», – підкреслюючи значення взуття як статусного елемента зовнішності особи. Проте саме взуття не належало до сакральних елементів костюма (як сорочка чи шапка), а сприймалося ознакою статусності, заможності – тобто належним до «цьогосвітніх», скороминущих цінностей. Тому й до майстра, що створював його, було ставлення як до людини умілої, ремісничої, але цілком звичайної.

Д. Зеленін як матеріали для виготовлення взуття називав вичинену шкіру, зрідка – хутро, кору дерев, ще рідше – конопляні мотузки, і стверджував, що найдавніше взуття шили з морщеної шкіри [9, с. 267]. Очевидно, із цим треба погодитися, адже виникнення взуття було зумовлене кліматичними, природними факторами, необхідністю утеплитися в холодну пору року – подібно, як вироби таких домашніх занять, як ткацтво чи деревообробка. І таким воно залишалося тривалий час, особливо в тих регіонах, де умови життя (особливості рельєфу, ґрунту, перепади температури, наявність плазунів) роблять небезпечним пересування та працю босоніж, наприклад, у Карпатах, на Поліссі. Однак навіть там взуття стає ознакою престижу, що позначається на способі виготовлення, який набуває декоративності, а згодом – на виокремленні ремесла, у якому не тільки платоспроможність майбутнього власника, а й питання «моди», «смаків замовника» грають особливо велику роль.

Зі слів народного прислів'я «Не дай, Боже, з свині – чобота, а з Івана – пана» стає зрозумілим, що й вибір матеріалу для майбутнього взуття був зумовлений тим, що замовник «може собі дозволити»: волову шкіру, юхтову чи сап'янову. Дослідження чинбарства, проведене В. Білецькою [3], доводить, що вже за Київської Русі існував розподіл майстрів, які займалися вичинкою шкіри для подальшого використання майстрами різного фаху: тих, що шили шапки, виготовляли кожухи чи «справляли» чоботи.

Взуття можна розподілити на: таке, що захищає лише підошву («босоніжки»); таке, що прикриває ступню («постоли», «лапті», «чуні»); таке, що прикриває ступню та ногу до коліна («черевики», «ко́ти», «чобітки» та «чоботи», «ботинки», «ботильйони», «бурки»); таке, що закриває ступню та ногу вище коліна («чоботи»).

Найдавніші світські зображення із Софії Київської доводять, на наш погляд, правдивість думки Д. Зеленіна про застосування шкіряного взуття типу постолів з панчохами (іл. 1).

На жаль, надалі маляри в повнофігурних зображеннях обмежувалися лише показом мисиків – головок взуття. Тому, як і коли з морщеного довкола ступні шматка шкіри взуття перетворюється на пошите з головки, задника та халяв, сказати складно.

Однак ми знову погоджуємося з Д. Зеленіним, що це був «виворітний» чобіт [9, с. 267– 268], адже такі чоботи з розкопок козацьких поховань представлені в Національному музеї українського козацтва на Хортиці (м. Запоріжжя). Цей спосіб, коли підметка пришивається до чобота зсередини, після чого весь чобіт змочується водою і вивертається (іл. 2), використовувався чоботарями на Слобожанщині в другій половині XX ст. [11, с. 41]. Проте музейні колекції цілком спростовують твердження Д. Зеленіна, що «виворітні» чоботи неодмінно «широкі та неповороткі» [11, с. 42; 1, с. 54; 20, с. 135–138; 21, листівки 1, 2]: подібні халяви давали змогу зручно взутися.

Цікаво, що згадані козацькі чоботи не мають жодних обцасів, так само закаблук, як червоні чоботи лубенського полковни-

www.etnolog.org.ua

ка Леонтія Назаровича Свічки, змальовані наприкінці XVII ст. місцевим живописцем Йосипом Івановичем [25, іл. 5]. Решта відомих зразків являє нам тільки миски вбрання, які не так показують його особливості, як відповідають церковним канонам зображення. Так триватиме досить довго. Однак там, де богомазу – автору парсуни епохи козацького бароко – дозволили зобразити вбрання шляхти трошки коротшим, ми бачимо золоті підківки на підборах [25, іл. 10]. Про такі чоботи співали до другої половини XX ст. на Слобожанщині свашки – учасниці весільного поїзду, що йшов по молоду:

Поки ми будем стояти,
Сиру землю топтати?
Ніжками, чобітками,
Золотими підківками

(записала Л. Новікова 1991 р. в с. Корбині Івани Богодухівського району Харківської області. Подібні тексти були записані О. Коваль й Т. Коваль та іншими етнографами по всій Слобожанщині).

Загальновідомою є слобідсько-українська приказка: «два чоботи – пара», яка надзвичайно точно передає характерну особливість традиційного взуття всіх верств і станів: чоботи з однієї пари до початку XX ст. були цілком однакові, адже швець для пошиття пари використовував одну колодку. Тому власник мусив «рознашувати» власне взуття під праву та ліву ногу сам, а в мові від початку XX ст. – тоді, коли вже чоботарі стали використовувати лекала та шити «модельне» взуття (під праву та ліву ногу окремо), – виник вислів, яким оцінюють людину, що мислить стереотипно: «ти все шиєш (кроєш) на одну колодку (на один копил)».

У цей же час ускладнюються (стають багатошаровими) підошви та каблук. Взуття стає чоловічим та жіночим не тільки за розміром та власником, а й за кроєм: жіночі черевички отримують «язик», починають застібатися на накидні петлі, зав'язуватися шнурками [1, с. 69; 20, с. 138]. Взуття декорується прикрасами, причому розвиток декорування спричиняє виокремлення взуття для різних вікових категорій.

Дітям взуття шили рідко. У Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова експонуються дитячі чобітки початку XX ст., що їх пошив чоботар із с. Стара Водолага Нововодолазького району Олексій Пересада для свого сина [20, с. 137].

Роблячи екскурс у розвиток українського народного взуття, на нашу думку, слід брати до уваги не лише верству чи соціальний статус власника взуття, а й те, у мирні чи воєнні часи воно було створене. Взуття мирних часів слід визнати за еталонне, адже до цих прообразів тяжіли «склепані» воєнні зразки, багатоманіття яких спричинювалося бідними матеріалами та багатою фантазією наших людей.

Дослідники не вживають стосовно взуття термінів «святкове» та «буденне», адже наявні музейні зразки належать до святкового та обрядового вбрання – саме тому воно затрималося в скринях та коморах і перейшло до Музейного фонду України.

На жаль, питання використання взуття як атрибута **родильної обрядовості** залишається відкритим. Проте відоме побажання дівчинці: «Рости велика до черевика, від черевика – до чоловіка, а од вінця – до кінця!»

По всій Україні відома пісня «Гриць мене, моя мати, Гриць мене полюбив, Гриць мені, моя мати, черевички купив...», яку співають і нині різноманітні колективи та весільні гості від Полтавщини та Сумщини до «Складаю руснацької пісні» у записах, представлених на каналі Youtube. У петрівчаній пісні зі Слобожанщини дівчина просить у свого милого купити їй черевички: «Купи мені черевички, хоч рублів за п'ять». Очевидно, такий подарунок був кроком до весілля.

Чоботи у **весільній обрядовості** згадувалися в піснях, використовувалися як ритуальний викуп:

Оце ж тії чоботи,
Що зять дав,
А за ції чоботи дочку взяв.
Чоботи, чоботи із бичка,

www.etnolog.org.ua

Чом діла не робите, як дочка?
Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопоту ви мені!

У всіх регіонах України відомий цей ритуал, коли на другий день весілля молодий дарує тещі чоботи.

На початку ХХ ст. видатний український вчений Хв. Вовк писав: «…в свята, особливо в дощові дні можна спостерігати зворушуючу картинку, як селянки йдуть до церкви, ляпаючи босими ногами по болоті та несучи свої чоботи, а часто навіть і сап'янці просто в руках» [5, с. 152].

Воєнні лихоліття перетворювали взуття не просто на коштовну річ, а на недоступну розкіш. І то не лише для селян. К. Паустовський згадував про Одесу, яка стукотіла у 1920-х роках дерев'яними «босоніжками». Д. Зеленін, який у 1916–1925 роках перебував у Харкові, навів зображення такого «взуття» [9, с. 271].

На Слобожанщині по Другій світовій війні «Дівчата-підлітки знаходили вихід із "босоногого" становища і крейдою писали собі на ногах босоніжки, змазували білком з яйця "парусові тухлі", "шоб блищали і були красіві"». Як згадували слобожани старшого віку, відвідання школи, коли «на одній нозі – чобіт, на другій – ботинок», не було чимось дивним для оточуючих [11, с. 57] Черевички для дівчини були великою радістю: «Як узую черевики, та й піду я на музики!», «Черевички з рогозу не бояться морозу!».

У **поховальній обрядовості** поширенішим давнім звичаєм слід визнати заборону взувати небіжчика [19, с. 145–146]. Однак українці з підросійської частини Слобожанщини [19, с. 145], гуцули [польові матеріали авторки, експедиція на Гуцульщину, 2012 р.], бойки з Івано-Франківщини [польові матеріали авторки, 2008 р.] небіжчика взувають. При чому гуцули та бойки – у постоли з капчурами, а сучасні слобожани – у «світське» взуття. Наші відомості про «білі тапочки», що їх шив до 1970-х років у с. Липці Харківського району Харківської області дід Мороз, обмежуються описом: «тряпошні, на живу нитку». Відоме побажання-погроза – «Щоб я тебе бачив у гробу у білих тапках», – наводить на думку, що застосування цього атрибута не є суто народним. Цікавою спробою «відродження традицій», на нашу думку, є застосування працівниками харківської фірми «Ритуал» досить гарно пошитих у вигляді домашніх капців, але без твердої підошви, під час виносу тіла з помешкання. Перед похованням або в крематорії цей атрибут повертається працівниками фірми.

Тож, взуття як атрибут присутнє в усіх видах сімейної обрядовості, однак швидше як соціальний маркер. Тільки у поховальній обрядовості воно відіграє певну роль.

Шевство досить часто фігурує в дитячому фольклорі: наприклад, забавлянка «Куй, куй, чобіток» розповсюджена по всій Україні; саме шевством займається котик-коточок у колисковій тощо.

В українській народній традиції велике значення мають дівочі ворожіння на долю. Одним з найпоширеніших було кидання чобота через ворота або хату.

Способом висловити громадське обурення поведінкою дівчини було хлопання її халявами чобіт, від чого пішла відповідна назва жінок легкої поведінки.

Українське прислів'я «Швець знай своє шевство, а в кравецтво не втручайся» блискуче було проілюстровано свого часу Г. Квіткою-Основ'яненком на прикладі села Липець – тоді сотенного містечка Харківського полку. У ньому засновник української прози передає й ставлення до майстра як до людини поважної, але цілком звичайної – не мистця, а умільця; не відуна, а вихованця, який добре засвоїв свій урок.

Дещо скептично-гумористичне ставлення до шевця висловлює й Іван Величковський в епіграмі «Шевцю убогому стихи»:

Єдиному шевцю, же ся не згоди́ло
шило, для того сам звівся на шило
[22, с. 313].

Стереотипів стосовно чоботарів серед нечоботарів було декілька, при чому абсолютно протилежних: 1) чоботарі-п'яниці, які зловжи-

www.etnolog.org.ua

вають ненормативною лексикою («матюкається, як сапожник») та ходять босоніж (пошити собі – ніколи, та й зловживання алкоголем заважає); 2) чоботарі – досить багаті люди, до яких гроші приходять легко («Стук-гряк! Та й п'ятак!»). Можливо, від цього походить поняття «фарт» (успіх, який приходить без жодних зусиль, і на який чекають під час сесії легковажні студенти). Однак, як і будь-які стереотипи, ці погляди далекі від правди. Чоботарі обиралися титарями церков, як уже згаданий дід Мороз – Никифор Федорович Кльований (1888–1975) із с. Липці Харківського району Харківської області; шанувалися громадами, у яких вони жили [11, с. 41, 43]

Отже, хоча шевство не сприймалося сакральним ремеслом, як, наприклад, гончарство, проте і профанне його значення спричинилося до оспівування чоботарства та його витворів, а дорожнеча взуття зумовила використання його як атрибута всіх видів сімейної обрядовості українців.

Взуття змінювалося відповідно до естетичних смаків та матеріального стану населення. Тому впродовж ХХ ст. відбувалися оказіональні повернення до архаїчніших форм.

Взуття, окрім того, що виконує суто функціональне значення, є знаком статусності, характерною рисою станової належності людини. Взуття виконувало роль соціального маркера, підкреслюючи / доводячи соціальний стан власника.

Ставлення громади до шевського ремесла та особи шевця визначалося необхідністю задовольняти потреби населення у взутті: не маючи статусу посвяченої особи, «знаючої» людини, чоботар сприймався поважною, заможною особою.

Список використаних джерел

1. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини : альбом. 2-ге вид. Харків : Колорит, 2008. 143 с.; іл.

2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України : монографія. Харків : Основа, 1990. 256 с. : іл.

3. Білецька В. Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині. Харків : Харківська науково-дослідна кафедра історії укр. літ., 1926. 198 с.

4. Васіна З. О. Український літопис вбрання : [книга-альбом]. Київ : Мистецтво, 2006. Т. 2 : XIII – початок XX ст. Науково-художні реконструкції. 448 с.

5. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології : розвідка. Київ : Мистецтво, 1995. 336 с.

6. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис. Харків : Фоліо, 2004. 508 с.

7. Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). Львів, 2017. 592 с.

8. Горинь Г. Й. З історії шевства на Україні. *Народна творчість та етнографія*. 1981. № 6. С. 54–58.

9. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / пер. с нем. К. Д. Цивиной ; примеч. Т. А. Бернштам, Т. В. Станюкович, К. В. Чистова ; послесл. К. В. Чистова. Москва : Наука ; Главная редакция восточной литературы, 1991. 511 с. : ил.

10. Камінська Н. М., Нікуленко С. І. Костюм в Україні від епохи Київської Русі до XXI століття : навчальний посібник. Харків : Золоті сторінки, 2004. 208 с.

11. Коваль О. В., Коваль Т. П. Вбрання українців Слобожанщини XX століття: за матеріалами народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького БДЮТ / за заг. ред. В. А. Сушко. Харків : Тім Пабліш Груп, 2017. 100 с., іл.

12. Маслов М. П. Кустарна шкіряно-взуттєва промисловість України у другій половині XIX – першій третині XX сторіччя. URL : http://www.uk.x-pdf.ru/.

13. Матейко К. І. Український народний одяг. Київ : Наукова думка, 1977. 224 с.

14. Муравський шлях – 97 : Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях–97» (по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів) / упоряд. Красиков М. М., Олійник Н. П., Осадча В. М., Семенова М. О. Харків : ХДІК, 1998. 360 с.

15. Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. Київ : Либідь, 1996. 176 с ; іл.

16. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археограф. Комісія та ін. ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. 220, /3/ с., [24] л. іл. : іл.

17. Пономар Л. Г. Народний одяг Правобережного Полісся середини XIX – середини XX століть. Історико-етнографічний атлас. Словник. Київ : Бизнесполиграф, 2015. 268 с : іл.

18. Сумцов М. Ф. Слобожане : Історико-етнографічна розвідка. Харків : Акта, 2002. 282 с.

www.etnolog.org.ua

19. Сушко В. А. Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст. : монографія. Харків : СПДФО Бровін О. В., 2012. 236 с.

20. Традиційне народне вбрання Харківщини : альбом / упоряд. Г. В. Лук'янець. Харків : Точка, 2018.

21. Україна й українці: типажі, краєвиди, побут: Книга листівок : набір з 30 подарунково-поштових листівок із фондів УЦНК «Музей Івана Гончара». Київ, 2009.

22. Українська література XVII ст. Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Крекотня ; ред. тому О. В. Мишанич. Київ : Наук. думка, 1987. 608 с.

23. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / Пономарьов А., Артюх Л., Косміна Т. та ін. Київ : Либідь, 1994. 256 с. ; іл.

24. Українське народне мистецтво. Вбрання. Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. 327 с.

25. Український живопис. Сто вибраних творів : альбом / Авт.-упоряд. Ю. В. Беличко. Київ : Мистецтво, 1988. 191 с. : іл.

References

1. Astakhova O. (2008) *Sviata ta pobut Slobozhanshchyny* [Slobozhanshchyna's Holidays and Mode of Life (album, 2nd edition) (O. Astakhova, T. Krupa, V. Sushko). Kharkiv: Koloryt, 143 pp.; ill.

2. Bahaliy D. (1990) *Istoriya Slobidskoyi Ukrayiny: monohrafiya* [History of Sloboda Ukraine: A Monograph. Kharkiv: Osnova, 256 pp., ill.

3. Biletska V. (1926) *Chynbarske ta kushnirske remeslo v Bohodukhovi na Kharkivshchyni* [Curriery and Furriery in Bohodukhiv (Kharkivshchyna)]. Kharkiv: Kharkiv Research Department of Ukrainian Literature History, 198 pp.

4. Vasina Z. (2006) *Ukrayinskyy litopys vbrannia: [knyha-albom]. T. 2: XIII – pochatok XX st. Naukovo-khudozhni rekonstruktsiyi* [Ukrainian Chronicle of Clothes: [A Book-Album] Vol. 2: XIIIth to Early XXth Century. Scientific and Artistic Reconstructions]. Kyiv: Mystetstvo, 448 pp.

5. Vovk Khv. (1995) *Studiyi z ukrayinskoyi etnohrafiyi ta antropolohiyi: rozvidka* [Studies on Ukrainian Ethnography and Anthropology: A Research]. Kyiv: Mystetstvo, 336 pp.

6. Voropay O. (2004) *Zvychayi nashoho narodu: Etnohrafichnyy narys* [The Customs of Our People: An Ethnographic Essay]. Kharkiv: Folio, 508 pp.

7. Hlushko M., Khomchak L. (2017) *Nadsiannia: tradytsiyna kultura i pobut (etnolinhvistychni skarby)* [Nadsiannia: Its Traditional Culture and Mode of Life (Ethno-Linguistic Treasures)]. Lviv, 592 pp.

8. Horyn H. (1981) Z istoriyi shevstva na Ukrayini [From the History of Shoemaking in Ukraine]. *Narodna tvorchist ta etnohrafiya* [Folk Art and Ethnography], no. 6, pp. 54–58.

9. Zelenin D. (1991) *Vostochnoslavianskaya étnografiya* [East Slavonic Ethnography]. (translated from German by K. Tsivina, annotated by T. Bernshtam, T. Staniukovich and K. Chistova, an afterword made by K. Chistova). Moscow: Nauka; Main Editorial Office of Eastern Literature, 511 pp., ill.

10. Kaminska N., Nikulenko S. (2004) *Kostium v Ukrayini vid epokhy Kyyivskoyi Rusi do XXI stolittia: navchalnyy posibnyk* [Costume in Ukraine from the Era of Kyivan Rus to the XXIst Century: A Tutorial]. Kharkiv: Zoloti storinky, 208 pp.

11. Koval O., Koval T. (2017) *Vbrannia ukrayintsiv Slobozhanshchyny XX stolittia: za materialamy narodnoho khudozhinoho folklorno-etnohrafichnoho kolektyvu «Verbychenka» Novovodolazkoho BDYUT* [Attire of the XXth-Century Slobozhanshchyna Ukrainians: After the Materials of the Folk Art Folkloric and Ethnographic Team *Verbychenka* of the Nova Vodolaha Centre for Children's and Youth's Creativity] (ed.-in-chief V. Sushko). Kharkiv: Team Publish Group, 100 pp., ill.

12. Maslov M. *Kustarna shkiriano-vzuttieva promyslovist Ukrayiny u druhiy polovyni XIX – pershiy tretyni XX storichchia* [Handicraft Leathers Industry of Ukraine in the Latter Half of the XIXth to the First Third of the XXth Century]. URL: http://www.uk.x-pdf.ru/.

13. Mateyko K. (1977) *Ukrayinskyy narodnyy odiah* [Ukrainian Folk Clothes]. Kyiv: Naukova dumka, 224 pp.

14. Krasykov M., Oliynyk N., Osadcha V., Semenova M. (compilers) (1998) *Muravskyy shliakh–97: Materialy folklorno-etnohrafichnoyi ekspedytsiyi «Muravskyy shliakh–97» (po selakh Bohodukhivskoho, Valkivskoho, Krasnokutskoho ta Novovodolazkoho rayoniv)* [Murava Trail–97: Materials of the Folk Ethnographic Expedition *Murava Trail–97* (To the Villages of Bohodukhiv, Valky, Krasnokutsk, and Nova Vodolaha Districts)]. Kharkiv: Kharkiv State Institute of Culture, 360 pp.

15. Nikolayeva T. (1996) *Istoriya ukrayinskoho kostiuma* [History of Ukrainian Costumes]. Kyiv: Lybid, 176 pp., ill.

16. Pirko V., Hurzhiy O. (compiler) (1991) *Opysy Kharkivskoho namisnytstva kintsia XVIII st.: Opysovo-statystychni dzherela* [Descriptions of the Kharkov Viceroyalty in the Late XVIIIth Century: Descriptive-Statistical Sources] (ed.-in-chief P. Sokhan) (AS Ukrainian SSR, Archeographic Commission and others). Kyiv: Naukova dumka, 220, /3/ pp., [24] sheets of ill.

17. Ponomar L. (2015) *Narodnyy odiah Pravoberezhnoho Polissia seredyny XIX – seredyny XX stolit. Istoryko-etnohrafichnyy atlas. Slovnyk* [Folk Clothes of Right-Bank Polissia in the Mid-XIXth to mid-XXth Century. Historical and Ethnographic Atlas. Vocabulary]. Kyiv: Biznespoligraf, 268 pp., ill.

www.etnolog.org.ua

18. Sumtsov M. (2002) *Slobozhane: Istoryko-etnohrafichna rozvidka* [Sloboda Inhabitants: A Historical and Ethnographical Study]. Kharkiv: Acta, 282 pp.

19. Sushko V. (2012) *Zhyttia nezkinchenne: pokhovalna obriadovist ukrayintsiv Slobozhanshchyny XIX–XXI st.: monohrafiya* [Never-Ending Life: Funeral Rites of the XIXth– XXIst-Century Slobozhanshchyna Ukrainians: A Monograph]. Kharkiv, SPDFO Brovin O.V., 236 pp.

20. Lukyanets H. (compiler) (2018) *Tradytsiyne narodne vbrannia Kharkivshchyny: albom* [Traditional Folk Attire of Kharkivshchyna: An Album]. Kharkiv: Tochka.

21. (2009) *Ukrayina y ukrayintsi: typazhi, krayevydy, pobut: Knyha lystivok: nabir z 30 podarunkovo-poshtovykh lystivok iz fondiv UTsNK «Muzey Ivana Honchara»* [Ukraine and Ukrainians: Character Types, Landscapes, and Mode of Life: A Book of Postcards: A Set of 30 Gift Postal Cards from the Funds of the Ukrainian Centre of Folk Culture *Ivan Honchar Museum*]. Kyiv.

22. Krekoten V. (compiler, annotator, author of prolusion) (1987) *Ukrayinska literatura XVII st.: Synkretychna pysemnist. Poeziya. Dramaturhiya. Beletrystyka* [XVIIth-Century Ukrainian Literature: Syncretic Written Language. Poetry. Dramatic Works. Bélles-Léttres] (edition's editor O. Myshanych). Kyiv: Naukova dumka, 608 pp.

23. Ponomariov A., Artiukh L., Kosmina T. et al. (1994) *Ukrayinska mynuvshyna: Iliustrovanyy etnohrafichnyy dovidnyk* [The Ukrainian Past: An Illustrated Ethnographic Reference Book]. Kyiv: Lybid, 256 pp., ill.

24. (1961) *Ukrayinske narodne mystetstvo. Vbrannia* [Ukrainian Folk Art. Clothes]. Kyiv: State Publishing House of Fine Arts and Musical Literature of the Ukrainian SSR, 327 pp.

25. Belychko Yu. (author-compiler) (1988) *Ukrayinskyy zhyvopys. Sto vybranykh tvoriv: albom* [Ukrainian Painting. One Hundred Selected Works: An Album]. Kyiv: Mystetstvo, 191 pp., ill.